

Eski Türkçedeki "ıduk" Sözcüğünün Tarihî Seyri

Historical Course of "ıduk" in Old Turkic

Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL ¹

ÖZ

Eski Türkçede kullanılan "ıduk" sözü "ı-" fiil kökünden gelmekte ve *göndermek, yollamak, salıvermek* anlamlarına gelmektedir. "ıduk" sözcüğü ise *kutsal* ve *kutlu* anlamlarına gelmektedir. Çalışmada "ıduk" sözcüğünün en eski yazılı kaynaklardan günümüze uzanan 1300 yıllık yolculuğu fonetik değerler üzerinden incelenmeye alınmıştır.

Eski Türkçede "ıduk" biçiminde kullanılan sözcüğün günümüz Türk lehçelerinde d'li varyantı ile birlikte t, r, s, y, z'li varyantları da kullanılmaktadır. Çalışma "udum" sözünün kökeni, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki seyri ve kullanım biçimini ele almıştır. Bu bağlamda sözcüğün tarihî Türk lehçelerindeki çeşitli varyantları ve türevleri tespit edilerek sözcüğün kökteşlerinin fonetik yapısının hangi değişikliklere uğradığı incelenmiştir. Bu incelemede hem lehçe içi hem de lehçeler arası ses denklikleri göz önünde bulundurularak kökteş sözcüklerin kavram alanlarının da bu süreçteki değişiklikleri verilmiştir. Ayrıca sözcüğün Güney Azerbaycan Türkçesindeki d'li "udum" varyantı ve türevlerinin halk ağzındaki kullanımının yanı sıra yazılı kaynaklarda kullanılan biçimleri tespit edilerek eş zamanlı ve art zamanlı olarak karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bununla birlikte sözcüğün 1300 yıllık tarihî seyri kronolojik olarak Yenisey Yazıtları, Orhon Yazıtları, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi eserlerinden tanıklarla değerlendirilmiştir. Ardından/devamında çağdaş Türk lehçeleri ve Moğolcadaki kökteş sözcükler ses denklikleri ile birlikte verilmiştir. Sonuçta ise incelemeye alınan tüm malzeme analiz edilmiştir. Ayrıca sonuç ve tespit bölümünde sözcüğün kökteşlerinin ses olayları da topyekûn bu değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, kutsal, ıduk, udum, tarihî süreç.

ABSTRACT

The word 'ıduk', which is found in Old Turkish, is derived from the verb root 'ı-' and is defined by the meanings of sending, sending and releasing. The word 'ıduk' is derived from the root 'holy' and 'blessed'. This study analyses the 1300-year trajectory of the word 'ıduk', as evidenced in the oldest written sources, to its contemporary manifestation. The analysis employs phonetic values to elucidate the evolution of the word. The word, which is formed from the Old Turkic root 'ıduk', is utilised in contemporary Turkish dialects. In addition to the variant with 'd', other variants with 't', 'r', 's', 'y' and 'z' are also employed. The present study deals with the etymology of the word 'udum', its historical and contemporary usage in Turkic dialects, and the ways in which it is used.

¹ Sorumlu yazar/Corresponding author:
Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL
(Dr.), Ardahan, Türkiye
E-posta: taghisalahshour@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8016-3456

Başvuru/Submitted: 9 Mayıs 2025
Kabul/Accepted: 10 Haziran 2025

Atıf/Citation: Salahshour Hasankohal, T.
(2025). Eski Türkçedeki "ıduk"
Sözcüğünün Tarihî Seyri. *BELGÜ Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, 1-13

In this context, various variants and derivatives of the word in Historical Turkic dialects were identified, and the phonetic structure of the word's cognates was examined. In this analysis, both intra-dialectal and inter-dialectal sound correspondences are taken into consideration, and the changes of the concept areas of the root words in this process are also given. Moreover, the variant of the word 'udum' with d in South Azerbaijan Turkish and its derivatives, as well as its usage in the folk dialect, were identified and subjected to a comparative analysis in synchronic and diachronic terms. Furthermore, the 1300-year historical course of the word was chronologically evaluated with witnesses from Yenisey Inscriptions, Orkhon Inscriptions, Old Uyghur Turkish, Karakhanid Turkish, Harezm Turkish, Kipchak Turkish, and Chagatai Turkish. Subsequently, the root words in contemporary Turkish dialects and Mongolian are presented in conjunction with their phonetic counterparts. Following the conclusion of the examination process, the material was subjected to thorough analysis. Furthermore, in the section entitled 'Conclusion and Determination', the sound events of the root cognates of the word are also subjected to this evaluation.

Keywords: Old Turkish, holy, ıduk, udum, historical process.

Giriş

Her dil kendi bünyesinde kendi genetik kodlarını taşımaktadır. Bu genetik kodları taşıyan birimler dillerin leksik hazinesinde saklıdır. Bu leksik hazinenin tüm sözcükleri adeta birer canlı varlığın cismindeki DNA işlevini görmektedir. Her sözcüğün hangi kökten geldiği, zaman içinde hangi evrelerden geçtiği, dil içi yaşanan ses denklikleri, diller arası göç etme sürecinde meydana gelen ses olayları ile biçim değişiklikleri, ana kökten ortaya çıkan varyantlar ve türevlerinin bilgileri, kavram alanlarının nasıl bir yelpazede genişlediği ve sözcüğün binlerce kilometrelik yolculuğu bünyesinde taşıdığı bilgilerden elde edilebilir.

Türk dili eklemeli dil olduğundan sözcüklerin genetik bilgilerini en sağlam, güvenilir biçimde günümüze kadar aktarabilmeye ve sözlerin soy ağacını çizebilmemize kılavuzluk eden materyallerin elde edilmesine imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda çalışmada da bahsi geçen sözcüğün kökeni ve tarihî seyri ele alınmıştır.

Eski Türkçedeki “**ıduk**” sözcüğünün Türkçenin tüm tarihî evrelerindeki kullanılan biçimleri, sözcüğün tarihî lehçelerdeki ses olayları, sözcüğün türevleri ve varyantları incelenmiştir. Ayrıca bu tarihî sürecin şu an bilemediğimiz bir evresinde *d*’li varyantının */-m/* isim yapım eki ile “**udum**” biçiminde çağdaş Güney Azerbaycan Türkçesinde varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle sözcüğün Türkçenin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki izi sürülürken “**udum**” biçimi kıstas olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda söz konusu sözcüğün en eski yazılı kaynaklardaki fonetik biçimi, Türkçenin tarihî döneminde kullanıldığı anlamlar ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumu incelenmiştir. Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında *kutlu*, *mübarek* ve *kutsal* anlamlarına gelen bu sözcük Güney Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında anne baba adaylarına atfedilen tebrik ifadelerinde doğacak olan çocukla ilgili “ayağı **udumlu** olsun” ifadesinde geçmektedir. Bu ifade bazen aynı anlama gelen “ayağı **düşerli** olsun” ifadesi ile de birlikte kullanılmaktadır. Her iki ifade de “*ayağı kutlu/mübarek olsun*” anlamına gelmektedir.

İfadelerden de görüldüğü gibi bu kalıp sözler insanoğlunun en önemli geçiş evresi olan doğum evresinin etrafında gelişen inanışları yansıtmaktadır. İnsanlığın bekasının bu evreden geçtiğini fark ettiği günden beri insanoğlu, yeni doğan bireyin aile ve topluma hayır ve bereket getireceğini ummuş ve bu dileğin gerçekleşmesi için ayinler düzenlemiştir. Bu bağlamda hem tedavi yöntemleri uygulanmış hem de dinî tören geçirilmiştir. Büyük ihtimalle bu ifadeler de kamların anne ve bebekleri kutsama dönemlerinden günümüze kadar süre gelen ayinlerin sözlü yansımasıdır.

Çalışma “**ıduk**” sözünün günümüzdeki bir varyantı olan “**udum**” sözünün kökenini, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki seyrini ve kullanım biçimini ele almıştır. Çalışmada “**udum**” sözünün halk ağzındaki kullanımından hareketle Güney Azerbaycan yazar ve şairlerinin eserlerinde geçtiği biçimler de incelenmiştir.

Bu sözcüğün yazılı biçimine ilk olarak Güney Azerbaycan şairi Bulut Karaçorlu’nun (Sehend) “Sazımın Sözü” eserinde rastlanmıştır. Bu eserde Bulut Karaçorlu “Dede Korkut” boylarını nazım biçiminde işlemiştir. Bu sözcük *Dirse Han Oğlu Boğaç Han* boyunun anlatımında şu şekilde geçer:

Keyiklerin dalısınca

کئییکلرین دالیسینجا

<i>Oğlan, kızgın at çapdırıb</i>	اوغلان قیزغین ات چاپدیریب
<i>Babasının kənşärindän</i>	باباسینین قنشریندن
<i>Ötän zaman</i>	اوتن زامان
<i>Ahmaq dirse, «qorqud dädä»</i>	آخماق دیرسه، «قورقود دده»
<i>Udumlamış, katı yayı</i>	اودوملامیش، قاتی یای
<i>Älä aldı</i>	اله آلدی
<i>Üzänginin, üstä kalhdı</i>	اوزنگینین، اوسته قالخدی
<i>Yayı çäkdı, öz oğlunun</i>	یایی چکدی، نوز اوغلونون
<i>Küräğinin, arasını</i>	کورگینین، آراسینی
<i>Nişanladı</i>	نیشانلادی

(Karaçorlu, 1967, s. 145).

Burada “**udum**” sözcüğü “**udumlamış**” fiil biçimde ve **kutsamış** anlamında geçmektedir.

Sözcüğün başka biçimi Bulut Karaçorlu'nun ele aldığı Dede Korkut boylarından Karacık Çoban boyunda şu şekilde geçer:

<i>«Qorqud dädä» gälir äлиндä qopuz</i>	«قورقود دده» گلیر الینده قوپوز
<i>Udumlu älini arhama çalır:</i>	اودوملو الینی آرخاما چالیر:
<i>Oğul ellärinä hoş gäldin-deyir</i>	اوغول ائلرینه خوش گلدین - دئییر
<i>Här täräfdän alkış säsi uacalır.</i>	هر طرفدن آلقیش سسی اوجالیر.
<i>Bahıram elimä, babalarıma,</i>	باخیرام ائلیمه، بابالاریما،
<i>Bahdıqca fährimdän başım ucalır</i>	باخدیقجا فخریمدن باشیم اوجالیر
<i>Öz günüm, tale'im gälir önümä,</i>	اوز گونوم، طالعیم گلیر اونومه،
<i>Gözüm ayağıma tikili Kalır</i>	گوزوم آياغيما تیکیلی قالیر!

(Karaçorlu, 1967, s. 301).

Verilen bu örnekte de “**udumlu**” sözü “**kutlu** ve **kutsal**” anlamlarında geçmektedir.

<i>Acı, şirin hâşireler, sinesinde kat-kat yatan</i>	آجی، شیرین خاطره لر، سینه سینده قات - قات یاتان
<i>Bir qayanın ätäyindä, tikdirilmiş bir çadır var.</i>	بیر قایانین اته یینده، تیکدیریلmiş بیر چادیر وار.
<i>Bu çadırın baş direği, bir yüz illik, üç budaqdır</i>	بو چادیرین باش دیره گی، بیر یوز اوچ بوداقدیر.
<i>Bu udumlu ana direk</i>	بو اودوملو آنا دیره ک
<i>Uzun uzun zamanlardan yadigârdır</i>	اوزون اوزون زامانلاردان یادگار دیر

(Abbasi, 2004, s. 1).

Görüldüğü gibi bu örnekte de sözcük “**udumlu**” biçiminde ve “**kutsal**” anlamında kullanılmıştır.

<i>Bu üç budaq, bu lăhžädän, udumlanır</i>	بو اوچ بوداق، بو لحظه دن، اودوملانیر،
<i>Uzaq-uzaq ölkälärä yayın bunu.</i>	اوزاق-اوزاق اولکه لره، یابین بونو.
<i>Här kimsäyä, yaşıl kubbä göy altında</i>	هر کیمسه یه، یاشیل قوببه گوی آلتیندا
<i>Äğriliğä, boynu dğlı kulluqçudan</i>	اگریلییه، بؤینو داغلی، قوللو قچودان،
<i>Tük kädäri, ağrı yetsä, üç budağa söykänmäklä</i>	توک قدری، آغری ییتسه، اوچ بوداغا سؤیکنمکله،
<i>Ağrısını bäländirsın, muqabilindä, el borçludur,</i>	آغریسینی بللندیرسین، مقابیلده، ائل بورچلودور،

(Abbasi, 2004, s. 22).

Buradaki tanık cümlede ise sözcüğün eylem biçimi (edilgen biçimi) “**udumlan-**” formasında kullanılmıştır.

<i>Görüklü bir çadır tikmek,</i>	گۆرۆکلۆ بیر چادیر تیکمک،
<i>Üç budağın dövrəsində</i>	اۆچ بوداğین دۆوره سینده، گره کلیدیر.
<i>Bu çadırın kənrini, udum üçün,</i>	بو چادیرین کندیرینی، اودوم اۆچۆن،
<i>Anaların saçlarından, eşməliyə</i>	آنالارین saçlarından، ائشمه لی ییک.

(Abbasi, 2004, s. 25).

Şair şiirinin bu bendinde sözcüğü ismin yalın durum biçiminde “**udum**” formasında, *kut/uğur* anlamında kullanmıştır.

<i>Bu üç budağ bizim üçün abidüdür.</i>	بو اۆچ بوداق، بیزیم اۆچۆن آبیده دیر.
<i>Əhəməliyə söykək olsa,</i>	خانابه یه سۆیکک اولسا،
<i>Yüzlər minlər üç budağın arasında, udumlanmaz</i>	یۆزلر، مینلر اۆچ بوداğین آراسیندا، اودوملانماز .

(Abbasi, 2004, s. 37)

Yukarıdaki tanık cümlede ise sözcük fiili olarak edilgenlik biçiminin olumsuzu (udumlanmaz) biçiminde ve **kutsanmaz** anlamında kullanmıştır.

Bir diğer örnekte Güney Azerbaycanlı şair Haydar Bayat ise bir şiirinde sözcüğün olumsuz biçimini “**uğursuz** ve **kutsuz**” anlamında şu şekilde kullanmıştır:

<i>Dedin sözcükləri gətir yandırax</i>	دندین سۆزجوکلری گتیر یاندیراق
<i>Bu dilin ocağı sönür</i>	بو دیلین اوجاğı سونور
<i>Sonralar sözcüklərə yabancı olmuşdun</i>	سونرالار سۆزجوکلره یابانجی اولموشدون
<i>Və udumsuz qara pişik iskeleti, səni aldatmışdı</i>	و اودومسوز قارا پیشیک ایسکیلنتی، سنی آلداتمیشدی
<i>ondaydı sevginin "sin'inde" susdum</i>	اوندایدی سئوگی نین سینینده سوسدوم
<i>pişğin şeklini evimizdə otladım</i>	و پیشیگین شکیلینی ائومیزده اوتلادیم
<i>Ocaq kızdı</i>	اوجاق قیزیردی
<i>Anam dedi: onu da get çağır</i>	آنم دئدی: اونو دا گنت چاگیر

(Bayat, 2006).

Hadi Karaçay da “**udumlu**” sözcüğünü “Ne Şirin, Ne Mübarek” başlıklı şiirinde olumlu biçimde ve **kutsal** anlamında kullanmıştır:

<i>Nə şirin</i>	نه شیرین
<i>Nə mübarək!</i>	نه موبارک!
<i>Uumlu ayaklarında baş eğmek.</i>	اودوملو آياقلاريندا باش ایمک
<i>Gəlimli gedimli dünyanın</i>	گلیملی گندیملی دونیانین
<i>Qalası balasıan anam.</i>	قالاسی بالاسیسان آنام.

(Karaçay, 2022).

Halk bilimi alanında sözcüğün kullanımı aşağıdaki metinde görülmektedir.

آراز چاپیندان کنچنین قیچی **اودوملو** اولار. اؤرنک اۆچون بیر قادینین اوماق سونوجوندا دۆشو شیشمیش اولسا قیچی **اودوملو** بیرى گلیب یواشجا قیچینی اونون دۆشونه باسیب دئیر : نئجه گلیبسن ائلهجه گنت. بئلهجه شیشین یاتماسی و اوماغین کئچمه سینه اینانارمیشلار.

“Araz keçənin kıcı **udumlu** olar. Örnək üçün bir qadının ummaq sonucunda döşü şişmiş olsa kıcı **udumlu** biri gəlib yavaşca kıcını onun döşünə basıb diyar: Necə gəlibsən eləcə get. Beləcə şişin yatması ve ummağın keçməsinə inanarmışla” (Sinafer, 2017, elbilimi.yeniqapi.com/?s=او دوماو).

Ceviri: Aras Nehri'nden geçmiş kimsenin ayağı **uğurlu/kutlu** olur. Örnek için bir kadının aşerme sonucu memesi şişmiş olsa ayağı **udumlu** (Aras Nehri'nden geçmiş kimse) bir kimse gelerek ayağını yavaşca kadının memesinin üzerine basarak şöyle der: Nasıl gelmişsin öylece de git. Böylece şişkinliğin yatacağına ve aşermenin geçeceğine inanıyorlarmış.

Günümüzde İran adı ile anılan coğrafyada yaşayan Kaşkay Türkleri “**udum, udumçu, udumlu**” sözcüklerini halk inanışları örneklerinde koruyup saklamışlardı.

“Gülsem adlı kadın bir gün kayboldu ve aradan birkaç ay geçtikten sonra elinde bir kitapla obaya geri döndü. Elinde kitapla dolaşan bu kadın insanlara muska yazmaya başladı. Herkes konuştu ki, onu cinler götürmüş, o dönemde onların yanında kalmış, **udum**’u (kut) var’dır, kut almış. Hamile kadınları doğurtmak için bu kadını çağırırlardı ki, **udumludur**” (Mustafayeva, 2022, s. 757).

Kaşkay Türklerinin kültüründe **udum/kut** sahibi olan kişiler “**udumlu**” veya “**udumçu**” adlandırılırlar. Kaşkayların inanışlarına göre bu “**udumlu/udumçu**” kişiler "cin, al karısını" yakalamış veya saçını kesmiş kutlu kişilerdi.

“Kaşkay inancına göre cinlerle irtibata geçen ve onları gören kişiler kut almış olarak düşünülür. Bu kişilere “**udumlu**” veya “**udumçu**” derler. Bu kişilerin cetlerinden, yani ata babalarından bir kimse “cin, al cini” yakalamış veya saçını kesmiştir. **Udumlu** kişinin kendisi ya da babası, al ciniyle savaşmış, onu korkutmuş ve onun saçını kesmiş o yüzden artık cin tayfası bu adamdan korkarmış” (Mustafayeva, 2022, s. 757).

Ayrıca gebe kadınları doğurtmak veya doğum yapmasını kolaylaştırmak için bu **udumlu** kişilere ihtiyaç duyuluyormuş. “Hamile kadınları doğurtmak için bu kadını çağırırlardı ki, **udumludur**” (Mustafayeva, 2022, s. 757).

Kaşkayların inanışına göre hamile kadınları al karısından korumak için yine de kut almış kişiler devreye girer ve bu kut almış kişi alı kovmak için bir şeyler söyler.

Al’ın demir nesnelerle, ateşle, ocaklı ve **udumlu** kişilerle korkutulması, Kaşkay toplumunun eski inançlarını günümüzde de yaşatmasının örneklerindendir. Kaşkay toplumu Al cinini uzaklaştırmak için “Qaç qara qaç - قچ قره قچ” ayini yapar (Mustafayeva, 2022, s. 761).

Ayrıca bu topluluğun inanışına göre bazı kişiler de **udumsuz**/uğursuz veya kutsuzdur. Nitekim “**kör ocak/çocuksuz olanın udumu olmaz. Huda istese ona uşaq vererdi**” derler (Mustafayeva, 2022, s. 766).

Yukarıda Güney Azerbaycan Türkçesinde sözcüğün geçtiği tanık cümlelerde “**ud, udum, udumçu, udumlu, udumlamış, udumlanır, udumlanmaz, udumsuz**” sözcüğün çeşitli kullanım biçimleri verilmiştir. Sözcüğün bu türevleri göz önünde bulundurularak ud/udum sözünün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki seyri, kullanım biçimi, anlam değişimleri ele alınmıştır.

Sözcüğün ilk geçtiği yazılı kaynak Eski Türk Yazıtlarıdır. Sözcüğün ilk biçim “-ı-” şeklinde Köl Tigin Yazıtı güney yüzü satır 8, Bilge Kağan Yazıtı kuzey yüzü satır 6 “Ötüken yir olurup arkış tırkiş **ısar** neñ buñug yok” (Ötüken topraklarında oturup kervan gönderirsen hiç sıkıntı olmaz) cümlesinde **göndermek** anlamında geçmiştir (Ercilasun, 2016, s. 504, 548).

Sözcüğün bir ayrı türevi olan “**ıd-/ıt-**” yine Orhon Yazıtlarının her üç anıtında göndermek, iletmek, bırakmak anlamlarında geçmektedir (Ercilasun, 2016, s. 675, 676).

Sözcüğün bir başka türevi olan “**ıduk**” biçiminin elimizde olan en eski kaynağı yine Orhon Yazıtlarıdır. Sözcüğün fiilden isim yapan **-uk/** yapım eki ile olan biçimi her üç yazıtta geçmektedir.

Köl Tigin Yazıtının doğu yüzü satır 10: “Türk Teñrisi, Türk **ıduk** yiri subı ança itmiş”. (Ercilasun, 2016, s. 512).

Köl Tigin Yazıtının doğu yüzü satır 23: “ıduk Ötüken yir” (Ercilasun, 2016, s. 520).

Bilge Kağan Yazıtının doğu yüzü satır 10: “Türk Teñrisi, **ıduk** yiri sub anca itmiş erinç” (Ercilasun, 2016, s. 560).

Bilge Kağan Yazıtının doğu yüzü satır 19: “**ıduk** Ötüken yış bodun, bardıg” (Ercilasun, 2016, s. 568).

Bilge Kağan Yazıtının doğu yüzü satır 35: “üze Teñri, **ıduk** yir sub, (eçim) kağan kutu taplamadı erinç” (Ercilasun, 2016, s. 577).

Tunyukuk Yazıtı satır 38: “Teñri Umay, **ıduk** yir sub basa birti erinç. Neke tezer biz?” (Ercilasun, 2016, s. 616).

Günümüze ulaşan en eski tanıklardan da görüldüğü gibi sözcüğün kökeni “**ı-**” biçimindedir. Daha sonra fiilden fiil yapan **/d/** ekini almıştır. Devamında fiilden isim yapan **/uk/** ekini alarak anlam değişimine uğrayıp *kutsal* anlamında kullanılmıştır.

Sözcüğün ilk anlamı olan “**göndermek**” anlam değişikliğine nasıl uğramıştır? Bu değişim süreci günümüz Türkçesinde kullanılan “**vergi**” sözcüğü örneği üzerinden takip edilebilir. Nitekim “**vergi**” sözü “**ber-/ver-**” sözünden türeyerek “*bir kimsenin doğuştan sahip olduğu iyi nitelik*” anlamını kazanmışsa “**ıduk**” sözü de *gönderilmiş* anlamı ile birlikte *kutsal* anlam değişmesine uğramıştır. Şöyle ki; “**vergi**” sözünde olduğu gibi (Tanrı vergisi) “**ıduk**” gönderilme eylemi de Tanrı tarafından olduğundan dolayı *kutsal* anlamını kazanmıştır.

Sözcük Yenisey Yazıtlarından Bay-Bulin I Yazıtının 7. satırında “esiz yerim **ıduk** yerim esize” biçiminde ve “yazık, yerim, **kutsal** yerim, yazık!” anlamında geçmektedir (Kormuşin, 2017, s. 192).

Daha sonra sözcük Uygurca metinlerde hem “**ıduk**” isim biçiminde hem de “**ıd-**” fiilinin çeşitli türevleri biçiminde geçmiştir. Caferoğlu sözcüğün Uygurca metinlerde “**ıd-, ıdıl-**” ve “**ıduk**” biçimlerini vermiştir (Caferoğlu, 2015, s. 85). Hacer Tokyürek ise bu sözcüğün Budist ve Mamiheist metinlerinde hem “**ıduk**” isim biçimini hem de “**ıd-**” fiil türevlerinin geçtiği birçok örneğini vermiştir.

Hacer Tokyürek’in “Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimler” çalışmasında sözcüğün **ıduk** biçiminde isim olarak geçtiği tespit edilmiştir. Bu metinlerde “**ıduk**” *tözde/kutsal esasta* (Tokyürek, 2011, s. 43), “ezügsüz **ıduk** sav/yalansız kutsal söz” (s. 47), “ezügsüz **ıduk** savıñız üçün/yalansız kutsal sözününüz için” (s. 47), “ayaguluk **ıduk** üç erdinilerniñ/saygı değer **kutsal** üç micevherin” (s. 59), “**ıduk**-mañallıg Mahamaya/*kutsal* ulu mahamaya” (s. 68), “**ıduk** kutlug sekiz çaytı kılmiş yir orundar/*kutsal* sekiz çaitya yapılmış yer” (s. 71), “ol **ıduk** çaytıka yükünür men/ o **kutsal** çaityaya taparım” (s. 79), “közi yaruk **ıduklar**/gözü parlak **mukaddesler**” (s. 108), “**ıduklarnıñ** iligi atlıg teñri burkan/*kutsalların* lideri adlı Tanrı Buda” (s. 117), “**ıduk** et’öz/*kutsal* vücut (s. 130), “ulug **ıduk** nom/ulu **kutsal** kanun” (s. 139), “**ıduk** bilge/*kutsal* bilge” (s. 143), “**ıduk** iş ködükleri/*kutsal* işleri (s. 207)”, “**ıduk** kutlug tınlıklarga/*kutsal* canlılara” (s. 327), “**ıduk** biş yapıgıg/*kutsal* beş kümeyi” (s. 430), “**ıduk** kañ/*kutsal* baba” (s. 480), “**ıduk** kañımız/*kutsal* babamız” (Tokyürek, 2011, s. 482) gibi örnekleri bulunmaktadır.

Bununla birlikte aynı metinlerde sözcüğün fiil biçimindeki çeşitli türevleri de aşağıdaki örneklerde tespit edilmiştir:

- Kişileri ölüdür **ıdtururlar**/insanları öldürüp **gönderiyorlar** (Tokyürek, 2011, s. 14).
- Togmak ajunug **ıdlasar**/doğduğu dünyayı **terk etse** (s. 16).
- Alku emgekig **ıdalamişka** sanur/bütün ıstırabı da **terk etmiş** sanır (s. 80).
- İşig öz tavrannakın **ıdmak** üye/canını/ruhunu acele ile **göndermek** için (s. 80).
- Etözin, isig özin titerler **ıdalayurlar**/tenlerini canlarını **feda** ederler (s. 241).
- Tışkaru **ıdmadaçı**/dışarı **göndermeyecek** (s. 297).
- Yüklerini titmiş **ıdalamiş**/yüklerini **bırakmış** (s. 315).
- Togmak ölmek sansarig titip **ıdalap**/doğum, ölüm evresini **bırakmış** (s. 461).
- Togmaklı ölmekli tilgente tezginmekig titgeli **ıdalagalı**/doğum ölüm tekerleğinde dönmeği **bırakmalı** (Tokyürek, 2011, s. 465).

Görüldüğü gibi Budist ve Mamiheist metinlerinde geçen örneklerde sözcüğün eylem biçimleri “**göndermek, bırakmak, feda etmek/vaz geçmek, terk etmek**” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcüğün isim biçimi ise *kutsal* ve *mukaddes* karşılığında verilmiştir.

Sözcüğün başka bir türevi Eski Uyğurca “Aç Bars” hikâyesinde **adamak** anlamında geçmektedir. Burada sözcük “**ıd-**” fiil gövdesinden fiilden isim yapan /-a/ eki almış daha sonra da isimden fiil yapan /-la/ eki almıştır. Devamında /-gu/ gelecek zaman eki almıştır.

“çak amtı maña ugrayu isig titgülük **ıdalaguluk** üd kolu soka kelti”

“işte şimdi tam düşündüğüm gibi, vücudumu, hayatımı **adayacak** zaman çıka geldi” (Gulcalı, 2015, s. 145).

Söz konusu sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinde peltek d/ḍ ile geçmektedir. Sözcük Dîvânu Lugâti’t-Türk eserinde hem “**ıd-**” eylemi biçiminde hem de “**ıduk**” ismi biçiminde geçmektedir. Bu eserde “**ıduk**” biçimi tek bir yerde şu şekilde geçmiştir:

“**ıduk** küllü şeyu mübarek/kutlu ve mübarek olan her şey” إِذْقُ كُلُّ شَيْءٍ مُبَارَكٍ:
(DL, 1941, s. 45).

Fiil biçimi ise aşağıdaki şekilde verilmiştir:

“ol maña at **ıdtı**/o bana at gönderdi” أَلْ مِنْكَ أَتْ اِيْذْتِي:

“Teñri yalavac **ıdtı**/Tanrı peygamber **gönderdi**” تَنْكُرِي يَلَاوُجْ اِيْذْتِي:

(Atalay, 1998c, s. 438).

“**ıdu berib** boşuttum/**salı verip** braktım” اِدُو بِيرِب بُشْتُمْ:

(Atalay, 1998a, s. 210).

Kaşgarlı’nın verdiği bu ve başka örneklerde de “**ıd-**” *göndermek, bırakmak* anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca “**ıd-**” fiilinin işteşlik, geniş zaman vb. biçimleri örnekleri de verilmiştir (Atalay, 1998a, s. 212, 213).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig eserinde yazıya alınmış tanıklarda “**ıduk**” sözü *kutlu, mübarek, mukaddes* ve *aziz* anlamlarında geçmektedir.

bu kaç neñ birikse biregü öze بو قچ ننگ بيريکسا بيراگو اوزا

anındın yırar ol **ıduḡ** küt tezer اننگدين بيرار اول ايدوق قت تزار

Bu birkaç nesne bir bireyin üzerinde toplanırsa, mübarek saadet ondan kaçır, uzaklaşır.

(Kutadgu Bilig 2018, s. 19a).

basa aydım imdi bu ay toldını بسا ايديم امدى بو آى تولدى نى:

anıñdın yarıyur **ıduḡ** küt küni اننگدين يريور ايدوق قت كوني:

Sonra Ay-Toldı’dan söz açtım; **kutsal** saadet güneşi onunla parlar.

(K B, B 2018, s. 19b).

körü barsa yaḡşı ayur uşbu söz کورو برسا يخشى ايور اوشبو سوز

sınab sözlegüci **ıduḡ** kütluḡ öz سيناب سوزلاکوچی ايدوق قتلع اوز:

Dikkat edilirse iyi ve yerinde söyler bu sözü, tecrübeli aziz ve mübarek insan.

(K B, B 2018, s. 22b).

yir öbti kör ay toldı turdı urı ير اوبتي کور ای تولدی توردی اور:

ayur ay **ıduḡ** bek ay eḡgü ايور ای ايدوق قت ای اذکو تورو:

Ay-toldı yer öptü, ayağa kalktı ve: ey aziz ikbal, ey iyi kanun dedi.

(K B, B 2018, s. 40a).

ıduḡ ol bu beklik arıḡlıq tiler: ايدوق اول بو بکلیک اريغلیق تیلار

arıḡlıq bile ilde saklıq tiler: اريغلیق بیلا ایلدا سقلیق تیلار

Bu beylik mukaddestir, temizlik ister; halkın da temiz ve uyanık olmasını ister.

(K B, B 2018, s. 76a).

Ayrıca Kutadgu Bilig eserinde sözcüğün “**ıd-**” fiil biçiminin çeşitli zaman kipleri ile kullanıldığı da tespit edilmiştir (Arat, 1979, s. 181, 182).

İlk Kuran tercümesinde bu sözcüğün çeşitli türevleri **göndermek, kutsal, gönderilmiş, resul/elçi, müjde, kurban** vb. anlamlarda kullanılmıştır.

مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِيَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَثُرُوا لَا يَعْقِلُونَ قِيلَ مَا دَى تَتَكْرَى بِيرِ قَوْلَاقَى دَلِينْمِشْدِينِ ابِ يِمَا/يَنْدُوقَى/يَنْدِيلْمِشْلَارْدِينِ ابِ يِمَا اُولَاشِقْلِيْقِ ابِ يِمَا اِرْقَاسَى سِينْمِش (KTTAAK, 2021, s. 188).

“Kılmadı Teñri bir kulağı delinmişdin ap yime **ıdık ıdılmışlardın** ap yime ulaşıklık ap yime arkası sınımış.”

Allah kulağı delinmiş deve/putlar için kulağı delinip salı verilen deve, **salı verilmiş deve/putlara adanmış deve/salı verilmiş adaklardan**, putlara adanmış koyun, damızlık develerden kurban olarak kabul kılmamıştır.

(Ural, 2023, s. 180). Maide 103. Ayet.

“Kılmadı anı Teñri meğer **sewünç ıdu**; tölensün tiyü anıñ birle köñülleriniñ.”

“Allah bunu, sırf bir **müjde** olsun ve kalpleriniz bununla yatışsın diye yapmıştır.”

(Ural, 2023, s. 222). Enfal 10. Ayet.

“Eger yığılsa siler, nigü kim âsân kelse, **ıdgu** kurbandın. Yülimeñler başlarıñızın teginçeke tigi **ıdgu** kurban, helal bolgu yerke.”

Eğer engellenirseniz, o zaman kolayınıza gelen **kurbanlık** hayvanlarını verin. **Kurbanlıklar** yerlerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin.

(Ural, 2023, s. 113). Bakara 196. Ayet.

“Ol, Tengri belgüleri; okır mız anı seniñ üze könilik bile. Sen **ıdılmış** yalavaçlardın <sen>”.

İşte bunlar, Allah'ın sana gerçek olarak okuduğumuz âyetleridir. Şüphesiz sen, **gönderilmiş** peygamberlerdensin. (Ural, 2023, s. 122). Bakara 252. Ayet.

وَ اِنِّى مُرْسِلَةٌ اِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ
من اينتاچى من انلارقا بلكلر بيرله؛ باقداچى من نيكو بيرله ينارلار، اينديلميشلار
(KTTAAK, 2021, s. 552).

Neml Suresi 35. Ayet. X Asır.

“men **ıdtaçı** men anlarğa belekler birle; bakdaçı men negü birle yanarlar, **ıdılmışlar**”.

Ben onlara hediyelerle birlikte (elçiler/resûllar) **göndereceğim**, bakacağım **resuller** nasıl dönecekler?

(Ural, 2023, s. 380). Neml Suresi 35. Ayet.

Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlerde “**ıd-**” fiili **göndermek, iletmek, atmak** anlamında **ıd-, ıdala-, ıdart-, ıdil-/ıdıl-, iy-/ıd-, it-**, biçimlerinde geçmektedir (Boeschoten, 2023, s. 144, 153).

Sözcüğün isim biçimi ise “**ıdık, ıdgu**” biçimlerinde, *delil/belirti ve kurban* anlamlarında ile geçmektedir (Boeschoten, 2023, s. 144).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise “**ı-, ıdır-, ıy-**” fiil biçimlerinde geçmektedir (Toparlı vd. 2007, s. 100). “**I-**” eylem biçimi “Kitâbü'l-İdrak li Lisan'ül-Etrâk” kitabında emir kipi olarak gönder, “ıdı-” fiil biçimi ise *gönderdi* anlamında geçmektedir (Caferoğlu 1931, s. 41).

Bu eserin Arap alfabeli bir başka baskısında “**I/İ**” biçiminde yazılmış ve Arapça karşılığı *ارسل* «الارسال» emir kipinde “**gönder**” anlamında ve Türkçe açıklaması ise “kendi başına ve kendi haline komak manasına” ibaresi ile verilmiştir. Devamında ise *lisanımızda* “**ı-**” *denilerek bırak, yetşür* *arسل* «الارسال» *کندی باشنه و کندی حالنه قومق معناسنه بقال ارسله اذا اهمله لسانمزه / دینلورک /* *manalarını eda/* “براق يتشور معنالرينى ادا ايدر” ifadesi kullanılmıştır. “**Idı=/یدی**” eylem biçimi ise görülen geçmiş zaman kipinde ve “**gönderdi**” anlamında verilmiştir (Kitabü'l-İdrak, 1891, s. 10).

Sözcüğün fiil biçimi “Codex Cumanicus” eserinde “Gabriel Frişte Mariamga **ıdardı** sövünçledi” cümlesinde geçmektedir (Argunşah & Güner, 2015, s. 715).

Ayrıca “**Iy-**” eylem biçimi ise Codex Cumanicus, E't-Tuhfetü'z-zekiye fi'l-Lugâti't-Türkiye ve Münyetül-Guzat eserlerinde geçmektedir. Bu fiil Münyetül-Guzat eserinde “taği bir süñü tüzetgil andın uzun-rağ taği bir kişi birle **ıya birlil**” biçiminde geçmektedir (Uğurlu, 1984, s. 58).

E't-Tuhfetü'z-Zekiye fi'l-Lugâti't-Türkiye eserinde sözcük Arapça **أرسل** /*ersele* (gönderdi) karşılığında “**ıydı-**” biçiminde verilmiştir (Khayrullah, 2006, s. 66).

İrşadü'ul-Mulûk ve's-Selâtin eserinde sözcüğün fiil biçimi “**iy-**” *göndermek* anlamında istek kipi ile “**İy Teñri Resûl, ni hediye iyelim anlarga?**” şeklinde geçmektedir. Bununla birlikte “**ıye birdi**”, “**ıyılmış**”, “**ıye birse**” biçimlerini “taği **ıye birdi** ilindin anı”, “zâmin bolmas **ıyılmış** kişiğe”, “taği anın ilinde kedik bolsa **ıyebirse** anı” tanık cümlelerinde “**salı verdi, gönderilmiş, salı verse**” anlamlarında geçmektedir (Toparlı, 2012, s. 375).

Ayrıca aynı eserde “**ıd-**” biçimi “**t ~ i**” ses denklîği kapsamında “ol Teñri haqqı üçün kim meni Nebî **ıde birdi** hağ birle” cümlesindeki benzer tanıklarda geçmektedir (Toparlı, 1992, s. 168).

Gregoryen Kıpçak Türkçesinde ise “**yeber-/ıdı ber-**” biçimi “**yeber-, yebert-, yebril-, yeberüçü, yebergen**” türevleri Gregoryen Türkçesi metinlerinde geçmektedir. Ayrıca sözcüğün isim biçimi olan “**yıx**”, “**ıduk**” şekinden ses değışikliğine uğrayarak Gregoryen Kıpçak Türkçesinde “**yığkün/yıxkün**” (ıdıkkün/kutsal gün: Pazar Günü), “**yığöv/yıxöv**” (ıdık ev: tapınak, kilise, kutsal ev) şekillerinde yer almaktadır (Garkavets, 2010, s. 1711, 1713).

“Né bir k'risdân künni **yıhkünnüñ** (kilise günü, Pazar) biri birine baş hoşmagay (kavga etmez) albo öç algay” (Garkavets, 2003, s. 252).

“A **yıxövlerge** 50-den 1 bérilgey, haysı ki töre biledir” (Garkavets, 2003, s. 241).

“Éger **yıxöv** (kilise) açılğay ant üçün da barışkaylar, devikârlar kérek jamgoçka (çan sorumlusu) 1 néme bérgeyler, da voytka (hâkime) da 1 altun ahça bérgey ant içken” (Garkavets, 2003, s. 168).

Hem Harezmi Türkçesi örneklerinde hem de Kıpçak Türkçesi örneklerinde “**ıd-**” ve “**ıy-**” biçimleri geçmektedir. Bu da bu sözcüğün o dönemlerde “**d ~ y**” ses denklîği veya ses olaylarının değışim sürecinin devam ettiğini göstermektedir.

Sözcüğün tarihî Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinde “**ıd-**” biçimi *göndermek, sevk etmek* anlamında Gülistan Tercümesi eserinde geçmektedir (Ünlü, 2013, s. 497). Sözcüğün “**ıt-**” biçimi Gülistan Tercümesinde, “**ıy-**” biçimi ise Lütü'nin Gül ü Nevruz ve Şiban Han Divanı eserlerinde *göndermek* anlamında geçmektedir (Ünlü, 2013, s. 504). Bununla birlikte sözcüğün “**ız-**” biçimi de aynı dönemde Gülistan Tercümesi eserinde kullanılmıştır (Ünlü, 2013, s. 505).

“kaç kişi-ni kavğunçı **ıda berip**” (Berbercan, 2011, s. 142).

“Mu'temed kişi-lerni **ıda berseñiz**” (Berbercan, 2011, s. 206).

“bir dâniş-mend hîdmetige **ıdı berdi**” (Berbercan, 2011, s. 213).

“bir şâh oğlın **ıttı** mektebka” (Berbercan, 2011, s. 215).

“çirig ehligi iv ili böz ile ton **ıymadı**” (Karasoy, 1989, s. 210).

“Melikî, 'acem Pâd-şâh-ların bir hâdîk şabib-ni resul 'aleyhi's-selâm hîdmetige **ızu berdi**” (Berbercan, 2011, s. 174).

Sözcüğün geçtiği Çağatay Türkçesindeki eserlerde “**d ~ t ~ y ~ z**” ses denklîği (ses değışiklikleri) hem aynı dönemde hem de aynı eserlerde geçmesi bu sözcükteki ses olaylarının tamamlanmadığını göstermektedir.

Çalışmada sözcük üzerinden bu ses olaylarını takip ederek “**udum/ıd-**” sözünün çağdaş Türk lehçelerindeki kullanım ve kavram alanları da tespit edilmeye çalışılmıştır. En erken dönemlerde Ana Türkçeden ayrılmış olan (Çuvaş Türkçesi) Çağdaş Türk lehçesinde bu sözcüğün ses olayları sonucu ortaya çıkmış olan çeşitli türevleri tespit edilmektedir. “**ıduk**” sözünün ses denklîklerinde hareketle Çuvaş Türkçesinde bulunan diğer biçimleri aşağıdadır:

acamăç (asamış): büyücü **acamăçă** (asamış) büyücü, sihirbaz **acamăă** (asamlı): sihirli, büyülü **ăpăm** (irîm): büyü, sihir **ărămlă** (irîmlî): büyüli, sihirli **ăpăc:** (irîs) şans, talih, baht **ăpăskal** (wrwskal):

saadet, baht, talih *ăpăscallă* (wrwskallw): şanslı, bahtlı, talihli *ăsan- II* (wsan-): geçirilmiş olmak, gönderilmiş olmak. *мислѣк уя ăсанчѣ* Gübre tarlaya götürüldü/gönderildi *ăcam-* (wsat-): yolcu etmek, uğurlamak, eşlik etmek *ăcamy* (wsatu): Yolcu etme, gönderme (Bayram, 2019, s. 66, 93, 94). Ayrıca “ıduk” sözcüğü “*đ ~ d ~ r*” denkliği kapsamında “*yürh*” biçimi kutsal anlamında tespit edilmiştir (Yılmaz, 2002, s. 200). Emine Yılmaz bu sözcüğü kutsal anlamında vermiş olsa da, sözcük Çuvaş Türkçesi sözlüğünde “Çuvaş inançlarına göre evde yaşayan insanlara cilt hastalıkları bulaştırabileceğine inanılan kötü ruh” (Bayram, 2019, s. 230) anlamında verilmiştir.

Yukarıda verilen Örnekler üzerinde “*đ ~ r, đ ~ s*” ses denklikleri görülmektedir. Ayrıca Tarihi Türk lehçelerine de bakıldığında Çuvaş Türkçesi ile tarihi lehçeler arasındaki bu ses değişikliklerine “*đ ~ y, r ~ z*” ses denklikleri de artırılabilir. Nitekim Çuvaş Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri “*z ~ r*” denkliğidir (Ersoy, 2021, s. 66).

Saha Türkçesinde ise “*id-*” sözcüğünün “*đ ~ t*” ses denkliği bağlamındaki “*ıt-*” varyantı *göndermek* ve *yollamak* anlamında kullanılmaktadır (Vasiliyev, 2015, s. 99, 305). Bununla birlikte sözcük Saha Türkçesinde *salmak* anlamında “*ıta oğus-*” biçiminde kullanılmaktadır (Vasiliyev, 2015, s. 172, 228). Sözcüğün isim biçimi ise “*ıtık, ıktanar*” şeklinde “*kutsal* ve *mukaddes*” anlamında geçmektedir (Vasiliyev, 2015, s. 172, 195). Sözcüğün fiil biçimi Saha Türkçesinde uzun ünlü ile verilmişse de isim biçimi kısa ünlü ile verilmiştir.

“*Iduk*” sözcüğünün çeşitli varyantları (hem isim hem de fiil biçimlerinde) Hakas Türkçesinde “*đ ~ s, đ ~ z, ~ r*” dil içi ses denklikleri üzerinden takip edilebilmektedir. Konu ile ilgili olarak Hakas Türkçesindeki örnekler şunlardır:

ıdıgan: kadın şaman (kutsal din görevlisi/“*id-*” kökünden); *ıra*: yetenek, yeti (İlâhî vergi); *ırim*: kehanet, önsezi, şans, kısmet; *ıris*: mutluluk, saadet; *ıs*: göndermek, yollamak; *ızığ*: sürme, gönderme, sürgün; *ızığa ıs-/sürgüne* göndermek; *ızığçı/elçi ızıh*: 1. mit. Irmak, dere, kır veya dağ ruhu 2. Tapınılan (dağ, ağaç, hayvan vb.) şey 3. Kutsal, mukaddes; *ızıh mal/kutsal hayvan* (Gürsoy-Naskali vd., 2007, s. 201, 204, 205, 206).

Tuva Türkçesinde sözcüğün sadece *d*’li varyantı tespit edilmiştir. *ıdar-*: gönder-, Salı ver-, bırak-, yolla- *ıdik*: kutsal, mübarek (Arıkoğlu, 2003, s. 56).

Altay Türkçesinde sözcüğün “*đ ~ y*” ses denkliği bağlamındaki türevleri tespit edilmiştir; *ıyk*: 1. Nehrin, dağın, ovanın ruhu 2. Fetiş, tapınma nesnesi, kurban sunulan ağaç, dağ *ıy-*: göndermek, yollamak, “*ıygen* elçi biydig korkubas, atkan ok cuudañ/yağıdan korkubas” (Gürsoy-Naskali & Duranlı, 1999, 88, 90).

Başkurt Türkçesinde sözcüğün “*z ~ r*” ses denkliği bağlamındaki türevleri şu biçimdedir:

ıris: mutluluk, huzur, kısmet, şans; *ırim*: hurafe, fal, batıl inanç; *ırimla*: fal bakmak; *ırimısı*: falcı; *ızgë*: kutsal, mukaddes, günahsız; *ızgëlëk*: mukaddeslik, kutsiyet; *yeber-*: göndermek, yollamak, azat etmek; (yeber- fiilinin farklı zamanlarındaki çekimi de dâhildir) (Özşahin, 2017, s. 240, 266, 705).

Kazan Tatar Türkçesinde sözcüğün türevleri “*z*” ses denkliği üzerinden takip edilmektedir. Bu çağdaş Türk lehçesinde sözcüğün tek bir türevi tespit edilmiştir; *ızgë*: peygamber (idgi/gönderilmiş), ilâhî, mübarek, mukaddes *ızgëlëk*: ilahilik, kutsiyet (Öner, 2012, s. 183, 184).

Moğolcada Türk Lehçelerinde olduğu gibi “*d ~ r ~ t*” ses denklikleri üzerinde sözcüğün çeşitli türevleri tespit edilmektedir:

ada: kötü ruh, iblis, şeytan/anlam kötüleşmesi; *adala*: büyülemek, cin tutmuş gibi kudurmak; *adalagda*: büyülenmek (Lessing, 2017, s. 39). *ıru-a*: önsezi, içe doğma, kötü bir şey olacağını önceden sezmek; *ıruçi*: falcı, kâhin (ilahî vergi olan önsezi); *ırula*: önceden sezmek, haber vermek, beddua etmek, ilenmek; *ıruge*: iyi şeyler dilemek, iyi dilekte bulunmak, kutsamak, kutlamak, tebrik etmek (Lessing, 2017, s. 520). *sedgü-*: posta veya haber iletme, mesaj taşımak; *sedgül*: taşıyıcı, kurye, haberci; *sidiçi*: sihirbaz, büyücü, olağanüstü gücü olan adam seditü: sihirli, büyülü, olağanüstü; *situ*: tapmak, tapınmak, ibadet etmek; *situgele*: kutsal kabul etmek, kutsal saymak, takdis etmek (Lessing, 2017, s. 822).

Moğolcadaki son 5 örnekte söz başı “*s*” türemiştir. Büyük ihtimal söz başı “*i*” ünlüsünden dolayı Türkçede önce “*y*” yarım ünlüsü türemiş, sonra da Moğolca ile Türkçe arasında “*y ~ s*” ses denkliği oluşmuştur.

Moğolcadaki sözcüğün başka kökteşleri: **hutuk**: kut, kutsal **hutuktay**: kutsal, kutsanmış **üde**: uğurlamak, göndermek, yolcu etmek, yollamak. Bu sözcükte de söz başı “h” türemesi meydana gelmiş ve söz içi de “d ~ t” ses denkliği oluşmuştur (Lessing, 2017, s. 1168, 1171).

Clauson sözcüğün “gönderilen”, yalnızca *Tanrıya gönderilen* ve *adanan* anlamlarını vermiş ve sözcüğün “**adanmış, kut, kutlu**” anlamlarına geldiğini tarihî Türk lehçelerinden örneklerle ortaya koymuştur. Ancak Hakas Türkçesinde verdiği “**ıduk**” biçiminin “**ıduk t:ağ**” örneğine günümüz Hakas Türkçesi sözlüklerinde rastlanılmamıştır (Clauson, 1972, s. 46).

Derleme Sözlüğü’nde sözcüğün “**udum/udumlu**” *yetenekli, eli uz* anlamında Gaziantep ilinde kullanıldığı kaydedilmiştir (DS, 2009, 4026).

Ayrıca sözcüğün “**d ~ r ~ y**” denkliği bağlamda türevleri tespit edilmiştir:

ıruk: Şans, uğur; **ırıkçı**: Ağrıları nefesle ya da büyü ile iyileştirdiğine inanılan kimse, büyücü; **ırıklamak**: Boş inanca göre hastayı büyü veya sihirle iyileştirmek; **ırıklatmak**: Hasta iyileşmek için kendine büyü yaptırmak; **ırım**: Uсталık, yeteneklilik, el uzluğu; **ırırmak**: Bir işin yapılmasını başkasına bırakmak; **ıyıl**: Pazar günü; **ıyık**: Tekin olmayan (kimse ya da ev) (DS, 2009, s. 4086, 2487, 2487, 2499).

Sonuç ve Tespitler

Eski Türkçedeki **ıduk** sözcüğünün “ı-” kökünden türediği ve tarihî süreçte Sibirya’dan Anadolu’ya uzanan geniş bir coğrafyada, farklı Türk boylarının dilinde zaman süzgecinden geçerek farklı varyantlar (d ~ d ~ r ~ s ~ z ~ t ~ y) ve türevler (fiil-isim-sıfat vb.) kazandığı tespit edilmiştir.

Sözcüğün Yenisey ve Orhon Yazıtlarında “ı-” fiil köküne fiilden fiil türeten /-d/ eki gelerek “**ıd-**” fiilini oluşturduğu belirlenmiştir. Sonraki aşamada “**ıd-**” fiili, /-k/ eki alarak “**ıduk**” isim biçimine geçmiştir. Gelişim evresinde sözcüğün kavram alanının da genişlediğini söylemek mümkündür. Sözcüğün “ı-”, “**ıd-**” biçimleri ile birlikte “**ıt-**”, “**ıtu**” biçimleri Eski Türk Yazıtlarında görülmektedir.

Uygur Türkçesi döneminde sözcüğün yalnızca *d*’li varyantı tespit edilebilmiştir. Sözcüğün isim biçimi de sadece “**ıduk**” şeklinde yaşamaktadır. Ancak sözcüğün fiil biçimindeki türevleri “**ıdala-**, **ıdalagu-**, **ıdalgalı-**, **ıdla-**, **ıdtur**, **ıdmadaçı-**” şeklinde geçmektedir.

Karahanlı Türkçesi döneminde ise sözcüğün “**d ~ t ~ y ~ z**” ses denklilikleri üzerinden kökteşlerinin yelpazesi çok genişlemiştir. Büyük olasılıkla da “**d ~ t ~ y ~ z**” ses denklilerinin çağdaş Türkçe lehçelerine uzanan süreci devam etmiştir. Bu dönemde sözcüğün isim biçimi “**ıduk**, **ıdgu**/kurban, **ıdu**/müjde, **ıdıglı**/gönderici, **ıdtaçı**/gönderici, mürsil, **ıdılmış**/gönderilen, resûl, mürsel” şeklinde tespit edilmiştir. Sözcüğün fiil biçimi de “**ı-, ıd, ıdı-, ıt-, ıtla- ıy-, ız-**” şeklinde geçmiştir.

Sözcüğün Harezmi Türkçesi dönemindeki varyant ve türevleri “**d ~ y ~ t**” ses denkliği üzerinden süregelmiştir. Bu dönemde sözcüğün fiil biçimi “**ı-, ıd-, ıy-**” şeklinde tespit edilmiştir. Burada fiiller “**ıd-, ıdar-, ıdır-, ıt-, ıy-, iyelim-, ıya ber-, iye ber-, iyilmiş-**” biçimlerinde geçmiştir. Sözcüğün isim biçimi ise “**ıdı, ıdgu**” şeklinde tespit edilmiştir.

Sözcüğün Kıpçak Türkçesi metinlerinde “**d ~ y**” ses denklilikleri bağlamında “**ı-, ıd-, ıy-, ıx, ıduk, ıdıglı**” varyantları geçmektedir.

Sözcüğün Çağatay Türkçesinde “**d ~ t ~ y ~ z**” ses değişiklikleri esasında “**ıd-, ıt-, ıy-, ızu ber-**” biçimleri geçmektedir.

Sözcüğün tarihî Türk lehçelerindeki seyrini kısaca özetlemek gerekirse sözcük “**Ø ~ d ~ d ~ t ~ y ~ z**” ses değişiklikleri esasında “ı-, ıd-, ıduk, ıdala-, ıdalagu-, ıdalgalı-, ıdla-, ıdtur-, ıdmadaçı-, ıduk, ıdgu, ıdu, ıdıglı, ıdtaçı, ıdılmış, ıt-, ıtla- ıy-, ız-, ıdar-, ıdır-, ıdı, ıdgu, ızu ber-” biçimlerinde geçmektedir.

Çağdaş Türk lehçeleri ve Moğolcada ise “**d ~ s ~ r ~ t ~ y ~ z**” fonetik değişiklikler esasında **Çuvaşça**: “*Acamâç, acamçâ, асамлă, âpâm, ârämlă, âpăc, âpăcкал, âpăcкаллă, âсан-, âcat âcaty*”; **Yakutça**: “*İt-, ıtik, ıtiktanar, ıta oğus-*”; **Hakasça**: “*İdigan, ıd, ıra, ırım, ırıs, ızığ, ızığa ıs-, ızığçı, ızıl, ızıl mal*”; **Tuvaca**: “*İdar-, ıdik*”; **Altıyaca**: “*İy-, ıyık, iygen*”; **Başkurtça**: “*İris, ırım, ırımla, ırımsı, ızgê, ızgêlêk*”; **Kazan Tatarcası**: “*İzgê, ızgêlê*”; **Moğolca**: “*Ada, adala, adalagda, ıru-a, ıruçı, ırula, ıruge, sedgü-, sedgül, sidiçi, situ, situgele, hutuk, hutuktay, üde*” varyantları ele alınmıştır.

Sözcüğün, Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü’nde “**d ~ r ~ y**” fonetik değişiklikleri temelinde “**ırık, ırıkçı, ırıklamak, ırıklatmak, ırım, ırırmek, ıyık, ıyık**” kökteşleri tespit edilmiştir.

Güney Azerbaycan Türkçesinde ise sözcüğün sadece **d**’li “**udum, udumlu, udumsuz, udumlamış-, udumlanır-, udumlanmaz-**” biçimleri kullanılmaktadır. Ayrıca Kaşkay Türkçesinde de “**udum, udumçu**” biçimleri kullanılmaktadır. Oğuz Türkçesinin bir “**y**” lehçesi olmasına rağmen sözcüğün Güney Azerbaycan Türkçesinde **d**’li biçiminin bulunması fonolojik bakımdan ilgi çekicidir. Bu bağlamda ele alındığında büyük olasılıkla sözcük, bu Türk lehçesinde tarihî süreçte **d**’li varyantı ile donuklaşmış bir biçimde halk ağzında kullanılagelmıştır.

Kaynaklar

- Abbasi, H. (2004). *Uumlu direk*. Ovhadı Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig III, indeks*. Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2015). *Codex cumanicus*. Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (1998a). *Divanü lagat-it-Türk, C. I*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1998c). *Divanü lagat-it-Türk, C. III*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayat, S. H. (2006). *Alma Yolu, Pişikçi Sevgili*. 28.04.2025 tarihinde <https://hbayat.wordpress.com/2006/11/21/%D9%BE%DB%8C%D8%B4%DB%8C%DA%A9%DA%86%DB%8C-%D8%B3%D8%A6%D9%88%DA%AF%DB%8C%D9%84%DB%8C-2/> adresinden edinilmiştir.
- Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca gülistan tercümesi (Gramer-metin-dizin)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Boeschoten, H. (2023). *A dictionary of early middle Turkic*. Brill.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kütâb al-İdrâk al-Etrak*. Evkaf Matbası.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Divanü Lugâti’t-Türk* (1941). (DL). (Tıpkıbasım). Alaeddin Kral Basımevi.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı Türk bengu taşları*. Dergâh Yayınları.
- Ersoy, F. (2021). *Çuvaş Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Garkavets, A. (2003). *Töre bitigi. Kıpçaksko-Pol’skaya versiya Armyanskogo sudebnika i Armyano Kıpçakskiy protsessualniy kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy 1519-1594*. Deşt-i Kıpçak.
- Garkavets, A. (2010). *Kıpçakskoye pismenoye naslediye III, Kıpçakskiy slovar'*. Deşt-i Kıpçak.
- Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca altun yaruk sudur’dan “Aç bars” hikâyesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürsoy-Naskali, E. & Butanayev, V. & İsina, A. & Şahin, E. & Şahin, L. & A. Koç (2007). *Hakasça-Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürsoy-Naskali, E. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaçay, H. (2022). *Ne Şirin, Ne Mubarek*. 28.04.2025 tarihinde <https://ishiq.net/seir/30835/%D9%86%D9%87%D8%B4%DB%8C%D8%B1%DB%8C%D9%86%D8%8C%D9%86%D9%87%D9%85%D9%88%D8%A8%D8%A7%D8%B1%DA%A9.html> adresinden edinilmiştir.
- Karaçorlu, B. (1967) *Sazımın sözü*. Şems Yayınları.
- Karasoy, Y. (1989). *Şiban han divanı (İnceleme-metin)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Khayrullah, H. L. (2006). *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâi’t-Türkiyye (Çeviri-fiil incelemesi)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Kitabü’l-idrak li Isani’l-Etrak*. (1891). Matba-yi Amire.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları*. (Çev. Rysbek Alimov). Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Köne Türki tiline avdarılğan algaşkı Kuran.* (2021). (KTAAK) Fakcimile, Halkıkaralık Türki Akademiyası.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe sözlük.* (Çev. Günay Karaağaç). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mustafayeva, V. (2022) Kaşkay folklorunda demonik varlıklar. *Türkiyat Mecmuası*, 32(2), 751-769.
- Öner, M. (2012). Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sinafer, N. (2017). *İnançlar, Qıçı Udumlu.* 28.04.2025 tarihinde <http://elbilimi.yeniqapi.com/?s=%D8%A7%D9%88%D8%AF%D9%88%D9%85%D9%84%D9%88> adresinden edinilmiştir.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri.* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Toparlı, R. (1992). *İrşadi'ul-Mulûk ve's-Selâtîn.* Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2012). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü.* Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1993). (DS) Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü (12 Cilt). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Türk Dil Kurumu* (2018). (KB, B) *Kutadgu bilig b nüshası.* Kalkan Matbaacılık.
- Uğurlu, M. (1984). *Münyetü'l-Ğuzât.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Ural, E. (2023). *Okıgu en eski Kuran tercümesi (Giriş-metin-dizin).* İstanbul Kutlu Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü.* Eğitim Yayınevi.
- Vasiliyev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca sözlük.* Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, E. (2002). *Çuvaşlar ve Çuvaşça, Türkler. C. 20* (ss. 189-203). Ankara Yeni Türkiye Yayınları.